

ОСОБЛИВОСТІ СПІВІДНОШЕННЯ “НАЦІОНАЛЬНОГО” Й “ЕТНІЧНОГО” У СУЧАСНІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

У новий і новітній час для життя та самопізнання народів важливе значення набуло поняття “нація”. В уявленнях, властивих формаційному підходу, нація є найвищою стадією розвитку етнічних спільностей, що відповідають умовам індустріального суспільства.

В останні чотири століття нація та приналежність до неї (національність) були важливою ознакою соціальної класифікації. Перший основний зміст слова “нація”, а саме – “бути народженим”, надає цій ознаці якості природної, яка здійснює магічний вплив на свідомість і тому є важливою для ідеології.

Саме слово “нація” походить від латинського *natio* – рід, плем’я. Спочатку термін мав дещо зневажливий зміст і, певною мірою, відповідний соціальний контекст: у Давньому Римі “націями” називали групи чужинців з певного регіону, які не мали таких прав, якими були наділені громадяни Риму. В інших “світових” мовах того часу (наприклад, грецькій і давньоєврейській) також існували відповідні терміни для позначення чужинців, що відповідають латинському слову “нація”.

Середньовіччя, своєю чергою, успадкувало і саме слово, і певні його семантичні нюанси. Досить поширеним слово “нація” було у середні віки в університетах, передусім серед студентських спільнот. Студентські “нації” склалися за принципом спільного географічного походження та мови.

В останній чверті XVIII ст. слово “нація” у французькій мові фактично стало еквівалентом слова “народ” (*peuple*) і вживалося як його відповідник. Наприклад, відомий дослідник націй Ернест Ренан сучасну йому націю визначає як історичний результат багатьох факторів, які діють у тому самому напрямі. Єдність реалізує то династія (Франція), то безпосередньо бажання провінцій (Голландія, Швейцарія, Бельгія), то загальний дух, який поступово перемагає забаганки феодалізму (Італія, Німеччина) [1, 111].

Отже, англійська і французька мови – мови найпередовіших у XIX ст. в економічному і політичному відношенні народів, культивували, насамперед, політичне значення терміна “нація” і саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, стало, зрештою, політичним символом. Щоправда, в німецькій мові слово “нація” вже за наших часів, тобто в “епоху націоналізму”, набуло дещо іншого змісту, ніж в англійській і французькій мовах. Старе поняття “нація”, успадковане від часів існування “Священної Римської Імперії Німецької Нації”, підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою, а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій [2, 36].

Подальша поява націй зумовлена формуванням національної держави. Цей новий тип державності став головною формою політичної організації народів Заходу, самим стійким і багатобічним за своїми функціями. Національні держави вже в процесі створення своїх націй довели виключну ефективність у згуртуванні населення країни в етнічну спільність. Можна сказати, що національна держава винайшла якісно нову матрицю створення народу, ввівши новий вимір для ідентичності та самосвідомості людей – громадянство.

Так, у сучасній суспільствознавчій літературі термін “національна держава” використовують у значенні територіальної спільноти, всі члени якої, незалежно від етнічної приналежності, визнають власну спільність, солідарні між собою і

підпорядковуюються інституціоналізованим нормам цієї спільноти. Але на практиці дане поняття використовується у двох значеннях. Перше розглядає її з абсолютною більшістю етнічного однорідного населення (зокрема, Японія, Італія, Арабські держави). Друге використовується для позначення тих держав, в яких мешкають значні групи інших етнічних спільнот. Однак історично на даній території склалася держава, що іменується від назви найбільшого етносу, який населяє дану територію.

Взагалі в появі національної держави не було нічого визначеного внаслідок історичного розвитку націй. Це порівняно нове явище в європейській історії. Національні держави почали виникати під час Французької революції; в їх формуванні значну роль мали інтелектуальні течії епохи Просвітництва. Крім того, мірою того, як складалося сучасне громадянське суспільство, саме поняття “нація” почало зливатися з поняттям “громадянства” та належати до держави. Поняття “нація” стало ключовим як у відносинах населення з державою, так і у міжнародних відносинах між державами. Це поняття полягає і в основі міжнародного права Нового часу, і в політичній практиці (національний суверенітет, право націй на самовизначення, Організації об’єднаних націй – основою є поняття “націй”) [3].

Поняття “нації” дуже багатозначне. При його застосуванні в політиці і в побутовій мові завжди потрібно мати на увазі, який зміст надається цьому слову і в якому контексті його використовують. Зміст даного поняття змінюється і часі, і в просторі.

Дві головні змістовні частини названого поняття такі: нація як громадянство, як колективний суверенітет, що базується на спільній політичній участі, і нація як етнічність, спільність тих, кого об’єднує одна мова, історія або культурна ідентичність.

Систематизовані уявлення про націю почали виникати три століття тому. Спочатку в XVIII ст. Дж.Віко висунув концепцію розвитку нації, яка ґрунтувалась на євроцентризмі Просвітництва. У книзі “Основи нової науки про загальну природу націй” він стверджував, що існують об’єктивні закони розвитку, обов’язкові для всіх народів. Згодом ці ідеї були розвинуті в програмі Просвітництва Вольтером, Кондорсе, Гердером.

Ранні уявлення про націю були проникнуті примордіалізмом. Ще в працях німецького філософа й теолога Гердера, нації як індивіди сприймалися в якості суб’єктів історії, яким притаманні власний характер, душа, воля і дух. Джерелом їхнього народження є національні міфи і родовід (зазвичай за батьківською лінією), а також життєві цикли, що включають в себе періоди народження, розвитку, занепаду і смерті. Націям, за аналогією з індивідами, приписують ідентичність, що часто-густо базується на національному характері. Таким чином, національна ідентичність існує на двох рівнях: на рівні індивідуального відчуття національної приналежності та на рівні ідентичності колективного цілого щодо подібних йому інших. Гердер заклав основи не лише культурного, а й політичного націоналізму, розвинувши тезу “одна нація – одна держава”.

Але сьогодні уявлення про націю менш романтичне. Будучи потрібними для процесів внутрішньої інтеграції нових європейських держав, такого роду поняття були породжені епохою Відродження, часами колоніальної експансії, релігійних війн і ліберального капіталізму. Інакше кажучи, саме потреба сучасної держави в інтегрованості населення поклала початок націоналізму, котрий, своєю чергою, створив націю. Як відзначив Ерік Хобсбаум, не нація створила державу, а держава – націю.

А.Г. Здравомислов та А.А. Цуцієв так пишуть про націю: “У примордіалістському трактуванні вони є політично самовизначеними – інколи бісоціальними – організаціями, або ж є просто об’єктивно існуючими, історично визначеними спільностями, що закономірно розвиваються з етнічних основ. У будь-якому разі, нація за своїм змістом є об’єктивною, онтологічною одиницею, якій властивий свій життєвий цикл та об’єктивні характеристики. Націоналізм є “усвідомлення нацією самої себе” [4, 18].

Громадянські та етнічні, модерні та примордіальні уявлення про нації викристалізувалися паралельно у діалозі двох парадигм. Одні вчені (зокрема, С.Міллер

та Е.Ренан) визначали націю результатом вільного вибору людей, які виражають свою волю жити разом та під своєю “владою”. Інші вчені (наприклад, Мадзіні, Масарик та ін.), вбачали у ній втілення волі Провидіння, що визначило кожній частині людства власну місію; природну форму суспільства, що забезпечує єдиний прогрес людства.

У сучасній західній культурі, своєю чергою, приналежність до конкретної нації почали вважати природною й необхідною. Так, відомий дослідник націй і націоналізму Е.Гелнер пише: “Людина без нації кидає виклик загальноприйнятим нормам і тому викликає відразу. У людини повинна бути національність, як у неї повинні бути ніс та вуха... Національна приналежність – не вроджена людська властивість, але тепер вона сприймається саме такою...”

Що ж тоді являє собою ця випадкова, але в наше століття універсальна й нормативна ідея нації.

1. Двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли вони належать до однієї, спільної культури — останнє поняття означає систему ідей, символів, асоціацій, способів поведінки та спілкування.

2. Двоє людей належать до однієї нації тоді і лише тоді, коли вони визнають одне одного як таких, що належать до однієї нації. Інакше кажучи, націю створює людина; нація є продуктом певних переконань, прихильностей і взаємного визнання. Певна група людей (наприклад, мешканці визначеної території, носії однієї мови) стає нацією там і тоді, де і коли члени цієї групи одночасно визнають спільні взаємні права й обов’язки завдяки членству в цій групі. Саме наявність таких відносин, а не якісь інші спільні ознаки (хоч би якими вони були) перетворює їх на націю і відокремлює їх від усіх, хто до неї не належить” [5, 36].

Б.Андерсон, представник парадигми модернізму в дослідженнях нації та націоналізму, запропонував таке її визначення: “Нація – це уявлене політичне співтовариство, і уявляється воно як щось неминучо обмежене, але водночас суверенне” [6, 78].

Варіантом громадянської концепції нації є територіальна концепція. У ній нація є населенням, що має одне спільне ім’я, історичну територію, спільні міфи й історичну пам’ять, економіку й культуру. Навпаки, етнічне уявлення нації “намагається замінити звичаями та діалектами юридичні коди та інститути, котрі виступають цементами територіальної нації”. Зрозуміло, що створити пам’ять, міфи і культуру спільними для всього населення території, тобто створити громадянську націю, можливо лише в тому разі, якщо будуть послаблені відмінності різних груп, що утворюють це населення, насамперед, етнічність цих груп.

Таким чином, форма національної держави перемогла тільки тому, що в певний момент стала володіти інструментами знищення та придушення інших форм колективностей. Загалом появу національних держав пов’язують із появою сучасних армій і розвитком промислового капіталізму.

Так, класичними моделями “збирання” націй є французька та німецька нації. У Франції потрібно було “сплавляти” не лише велику кількість невеликих народів, а й два великих етнічних блока – північно- та південнофранцузького (провансальців). Німецькі народи збиралися в сучасну націю німців вже єдиною державою при Бісмарку, під егідою мілітаризованої Пруссії.

Твердження про неминучість придушення етнічності малих народів повною мірою відображає процес формування західних націй. Але, як засвідчила історія, наприкінці ХХ ст. етнічність “прокинулася” та вибухнула. І справа не лише в тому, що майже всі нації Заходу вже стали багатоетнічними внаслідок масштабних міграцій, – прокинулася етнічна свідомість уже, здавалося б, давно асимільованих народностей. Зруйнувався концепт побудови нації, згідно з яким у сучасному громадянському суспільстві індустріальної цивілізації етнічність мала б зникнути. Так зародився фундаментальний конфлікт між нацією й етносами.

Дослідники націоналізму намагаються розділяти “національну” й “етнічну” проблематику. Під “етнічним” розуміють конгломерат расових, географічних, культурних та інших факторів, з чітким розділенням усього того, що відрізняє від власне “національної” проблематики. Вважається, що навіть до недавнього часу існувало розділення у вивченні груп даних проблематик: етнічні явища вивчали соціологи й антрополози, а нації – історики й філософи.

Розглядаючи етнічні явища як вияв опозиційності до нації слід звернути увагу на те, що етноси, засвоївши соціально-політичні інструменти націоналізму, обертають цю ідеологію, що зміцнює нації, в руйнівну силу. Статус “етносів” отримують здебільшого групи, які не були знищені або асимільовані нацією, що самоутверджується, але яких не вдалося одразу “переварити”, і з якими довелося налагоджувати стосунки, а отже, “давати їм місце” і якось осмислювати їх існування. Власне кажучи, якщо “нація” визначає себе як “пануючу”, то “етнос” – це опозиційна структура щодо “нації”. Проте етноси, які виявилися у стані меншості у великих національних державних проєктах, відмовляються прийняти таку логіку. Вони використовують поняття “нація” до самих себе. Таким чином, націоналізм з інтегруючої сили перетворюється на дезінтегруючу.

Так, якщо взяти культурне одноманіття великих європейських націй, то ми бачимо, що його насправді не існує, але прихильники творення нації націоналізмом намагаються цього не помічати. Як стверджує С.Г. Кара-Мурза, цю тезу можна пояснити на багатьох прикладах, особливо на прикладі зовнішнього світу, який здається заселений монолітними “націями” (в Китаї – китайці, в Іспанії – іспанці, в Німеччині – німці, в Пакистані – пакистанці і т.д.) [3, 3]. Своє, близьке (рідні Карпати, Донбас чи Полісся) відоме краще на предмет свого одиничного та складного, а інші суспільства сприймаються як гомогенні.

Становлення націй в Європі відбувалося під впливом ідей Просвітництва, центральним з яких було уявлення про людину як про вільного індивіда (лібералізм) і про громадянське суспільство як про систему асоціацій вільних індивідів. У цих межах і шукали шляхи примирення між цілим (нацією) та етнічними спільностями (меншинами), що збереглися, хоча й були послабленими. Передбачалося, що із забезпеченням політичної самостійності тих націй, за якими визнавалося право на самовизначення, “національне питання” для них буде розв’язаним. Надання всім громадянам, незалежно від їх національної приналежності, однакових прав було для лібералів непорушним принципом. Проте проблему прав меншин вони тлумачили як проблему прав індивідів і вирішували її на основі рівності перед законом та терпимості до “інших” [7, 24].

Зрозуміло, що такий підхід ніяк не міг вирішити конфлікт, тому що для етнічної свідомості головною цінністю є саме права общини, а не права індивіда. Навпаки, цей підхід, що пропонує етнічній меншості атомізуватися та виступати на індивідуальній основі, неминуче сприймається як зловмисний. Виходячи з цього в деяких країнах (Канада, потім США) була зроблена спроба знайти компроміс через прийняття доктрини мультикультуралізму. Досвід її втілення в останні 20–30 років засвідчив, що мультикультуралізм не лише не вирішив суперечностей між нацією і етнічними меншинами, а навпаки – посилив їх, створивши нові протистояння.

Повертаючись до етапу формування націй, Новий час став епохою становлення Заходу як нової, індустріальної цивілізації. Був потрібен вплив багатьох випадкових історичних чинників, враховуючи централізуючу силу сучасної державної бюрократії, технічний прогрес у вигляді, наприклад, винаходу друкарського верстата, руйнування об’єднуючої сили католицизму, викликане Реформацією, а також те, що Бенедикт Андерсон назвав “революційним об’єднуючим ефектом капіталізму”, щоб повернути до життя ті стандартизовані національні мови і культури, які виступають сьогодні як характерні риси націй певного регіону і є основою націоналізму. Нації виступають результатом історичних змін, соціально-політичної боротьби й усвідомленої творчості.

Проте, уявлення про характер створюваних націй у різних культурах були різні. Вважається, як ми вже відзначали, що існують дві основні моделі нації: французька “громадянська”, що уявляє націю як “співтовариство громадян” з однаковими правами, та німецька “етнокультурна”, яка пов’язана з Романтизмом і розуміє свій “народ” як “органічну єдність духа”, що спирається на спільність мови і культури.

Французька нація є політичним проектом. Німецька нація, навпаки, з’явилася спочатку в працях інтелектуалів-романтиків як вічний дар, заснований на спільності мови і культури. Для цих останніх мова була змістом нації, тоді як для французьких революціонерів вона була засобом досягнення національної єдності. Таким чином ми можемо у загальних рисах протиставити два визначення поняття “нація”, що існували в ХІХ ст. У Франції під впливом яacobінської ідеології суверенний народ проголошує існування єдиної та неподільної нації.

Згідно з німецькою романтичною концепцією, нація, навпаки, передує державі. “Volk” (це слід було б перекласти як етнічна група) є природною єдністю, заснованою на спільності мови і культури. Відповідно до німецької концепції, спочатку була мова і культура, тоді як у французькій концепції мова – лише засіб політичної уніфікації. Німецька ідея “культури” пов’язана з традиційними культурними звичаями, насамперед сільськими, тоді як французька ідея “цивілізації” – скоріше з міськими “буржуазними” цінностями, які повинні поширюватися на всю національну територію у збиток сільській культурі (місцевим діалектам, традиційному способу життя). Німецька ідея нації – це органічна система, в якій мова як носій національної культури нерозривно пов’язана з народом.

У цьому представленні двох моделей впізнаються два сучасні підходи до визначення етнічності, про що йшлося вище – модернізм (у французькій моделі) та прімордіалізм (у німецькій).

Виходячи із сказаного, згадуються слова відомого англійського дослідника націй Ентоні Сміта, який стверджує, що неможливо створити націю з нічого. Інакше кажучи, для її створення має бути центральне ядро протонації у вигляді етнічної спільноти, дозрівшої до рівня народу. Сприятливий ґрунт для засвоєння народом націоналізму як ідеології готує етнічність, а потім вже починають діяти модерністські технології націєбудування. Тому, незважаючи на сучасні суперечності національного й етнічного, їх опозиційність одне до одного, подолання існуючих конфліктів, ми повинні визнати, що для формування нового типу націй потрібно їх поєднувати з інститутом громадянства (або навіть перетворювати на громадянство). Це, своєю чергою, дасть змогу стрімко підвищити ефективність національних держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Націоналізм. Антологія. – К., 2000.
2. Касьянов Г. Теорії націй і націоналізму. – К., 1999.
3. Кара-Мурза С.Г. Что такое нация // “Академия Тринитаризма”. – М., Эл № 77–6567, публ. 13959, 31.10.2006.
4. Здравомыслов Г., Цуцьев А.А. Этничность в постсоветском пространстве: соперничество теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3.
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм. – К., 2003.
6. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К., 2001.
7. Малинова О.Ю. Либерализм и концепт нации // Полис. – 2003. – № 2.